

4. Кузьмина Н.В. *Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения профтехучилища*. СПб.: Высш. школа, 1989. 167 с.

5. Пуховська Л.П. Сучасні підходи до професіоналізму вчителя в різних освітніх системах: порівняльний аналіз. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/zbirniku/3/1.pdf>. (дата звернення 24.03.2018).

6. Сидоренко В.В. *Розвиток педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти: монографія*. Донецьк: Каштан, 2012. 492 с.

7. *Тлумачний словник української мови* [уклад. Т.В. Ковальова, Л.П. Коврига]. Харків: Син текст, 2002. 672 с.

Bibliography

1. Bodalev A.A. *Top in the development of an adult man. Characteristics and conditions of achievement*. M.: Flint – Science, 1998. (in Russian)

2. Goncharenko S.U. *Ukrainian Pedagogical Dictionary*. K.: Lybid, 1997. 376 s.

3. Derkach A.A. *Acmeology: personal and professional development of a person. Prince 1-5. Kn.1 .: Methodological and applied foundations of acmeological studies*. M.: Izd-VORAGS, 1999. 392 s. (in Ukrainian)

4. Kuzmina N.V. *Professionalism of the activity of the teacher and the master of industrial training of vocational schools*. SPb.: Higher. school, 1989. 167 s. (in Russian)

5. Pukhovska L.P. Modern approaches to the teacher's professionalism in various educational systems: comparative analysis. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/zbirniku/3/1.pdf>. (in Ukrainian)

6. Sidorenko V.V. *Development of pedagogical skills of the teacher of the Ukrainian language and literature in the system of postgraduate education: monograph*. Donetsk: Chestnut, 2012. 492 s. (in Ukrainian)

7. Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language [uk.T.V. Kovaleva, L.P. Carpet]. Kharkiv: Son Tex, 2002. 672 s. (in Ukrainian)

УДК 374.72

Щербина Дар'я Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

ORCID ID 0000-0001-9697-3760

E-mail: dashuta23071978@gmail.com

РОЗВИТОК ГОТОВНОСТІ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТАРШИХ ДОРΟΣЛИХ В УМОВАХ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Проаналізовано розвиток готовності до самореалізації людей третього віку в умовах неформальної освіти, зокрема університетах третього віку та центрах освіти дорослих з метою забезпечення їх активної, творчої й самодостатньої старості.

Готовність до самореалізації особистості старшого дорослого розглядається як інтегральне особистісне утворення, яке характеризується наявністю у людини розвиненої самосвідомості і рефлексії з актуалізованою здатністю пізнавати себе і навколишній світ, реальні і потенційні здатності й можливості, інтереси і цінності, перспективи особистісного зростання. Визначено, що провідною закономірністю самореалізації людини похилого віку має бути процес саморозвитку особи, основною метою якого є формування потреби у самоосвіті, самовихованні, самоактуалізації, пов'язаної з пошуком власного призначення у житті та місця у ньому на основі розкриття потенційних здібностей людини.

Ключові слова: самореалізація, готовність до самореалізації, старші дорослі, неформальна освіта.

Shcherbyna Daria Volodymyrivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher of the Andragogy Department of the Institute of Pedagogical and Adult Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

ORCID ID 0000-0001-9697-3760

E-mail: dashuta23071978@gmail.com

DEVELOPMENT OF READINESS TO SELF-REALIZATION OF SENIOR ADULTS IN CONDITION OF NON-FORMAL EDUCATION

Summary. In the publication the author analyzes one of the most important and topical problems of modern psychological and pedagogical science - the development of readiness for self-realization of people of the third age in the conditions of non-formal education, in particular, universities of the third age and adult education centers in order to ensure their active, creative and self-sufficient old age. The readiness to self-realization of the senior adult personality is considered as an integral personality's education, which is characterized by the presence of a person with developed self-awareness and reflection with an actualized ability to know himself and the world, real and potential abilities and opportunities, interests and values, prospects of personal growth. It is determined that the leading law of self-realization of the elderly should be the process of self-development of the person whose main goal is to form the need for self-education and self-actualization related to the search for their own purposes in life and place in it based on the disclosure of human potential abilities.

Non-formal education of the third age people is considered from the point of view of sociocultural, gerontological, activity's, acmeological and andragogical approaches, which allows to integrate the socio-cultural and age

features, cultural and educational needs, etc in the educational process in the educational process. The guiding principles are the principle of personal self-realization support, openness and dynamism, joint activity, taking into account the diversity of characteristics of the social and educational portrait of a senior adult, building on the learner's experience.

The education in non-formal institutions, in particular, universities of the third age and adult education centers should be constructed taking into account the socio-pedagogical and psychological-age characteristics of older adults, namely: variety of types; the need for communication among peers, the development of social ties, the individual approach, personal growth, and agricultural interaction.

Key words: *self-realization, readiness to self-realization, senior adults, non-formal education.*

Щербина Дарья Владимировна – кандидат педагогических наук, доцент, старший научный сотрудник отдела андрагогики Института педагогического образования и образования взрослых НАПН Украины

ORCID ID 0000-0001-9697-3760

E-mail: dashuta23071978@gmail.com

РАЗВИТИЕ ГОТОВНОСТИ К САМОРЕАЛИЗАЦИИ СТАРШИХ ВЗРОСЛЫХ В УСЛОВИЯХ НЕФОРМАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Проанализировано развитие готовности к самореализации людей третьего возраста в условиях неформального образования, в частности университетах третьего возраста и центрах образования взрослых с целью обеспечения их активной, творческой и самодостаточной старости. Готовность к самореализации личности старшего взрослого рассматривается как интегральное личностное образование, характеризующееся наличием у человека развитого самосознания и рефлексии с актуализированной способностью познавать себя и окружающий мир, реальные и потенциальные способности и возможности, интересы и ценности, перспективы личностного роста. Определено, что ведущей закономерностью самореализации пожилого возраста должен быть процесс саморазвития личности, основной целью которого является формирование потребности в самообразовании, самовоспитании, самоактуализации, которая связана с поиском собственного назначения в жизни и места в нем на основе раскрытия потенциальных способностей человека.

Ключевые слова: самореализация, готовность к самореализации, старшие взрослые, неформальное образование.

Наукове обґрунтування та розроблення стратегій забезпечення самореалізації людини літнього віку в сучасному суспільстві перебувають у центрі уваги багатьох соціальних інститутів і дослідницьких програм, відбувається постійний пошук нових форм, методів та технологій соціально-педагогічної роботи з людьми літнього віку з метою їхньої ефективної адаптації та інтеграції. Це пов'язано з розвитком нової культури життєвої активності старших дорослих, необхідністю їхньої самореалізації, адже саме цей вік є періодом втрат, туги і самотності. У зв'язку з цим однією з найважливіших і найактуальніших проблем сучасної психолого-педагогічної науки має стати освіта старших дорослих у закладах неформальної освіти, зокрема в університетах третього віку та центрах освіти дорослих з метою забезпечення їх активної й творчої старості.

Здійснене нами вивчення філософської, психологічної, соціологічної й педагогічної літератури свідчить, що сьогодні накопичена серйозна джерельна база, присвячена проблемам освіти людей поважного віку. Серед кола питань, що привертала увагу дослідників, можна виокремити такі:

– літній вік як повноцінний етап розвитку людини (М. Александрова, М. Єрмолаєва, О. Краснова, А. Лідерс, О. Хухлаєва та ін.);

– психологічні особливості цього вікового етапу (О. Краснова, А. Лідерс, С. Максимова, О. Хухлаєва та ін.);

– особистісний розвиток, адаптація до змін у суспільстві, самотності та соціального почуття у людей похилого віку, їх психологічні особливості, основні механізми старіння (Б. Ананьев, М. Єрмолаєва, Р. Яцемирська, К. Вишневіська-Рошковська, Є. Головаха, Н. Паніна, Е. Еріксон, О. Краснова, В. Абрамов);

– особливості освіти дорослих, зокрема й людей похилого віку (О. Агапова, С. Архипова, С. Вершиловський, В. Горшкова, В. Давидова, Н. Єрмак, С. Змеєв, В. Костецький, М. Левін, Я. Меліхеда, О. Огієнко, Л. Сігаєва, В. Сластьонін, І. Сташевська, Є. Фроликова та ін.);

– соціальне самопочуття людей літнього віку, їхній спосіб життя, участь у суспільній діяльності (С. Архипова, Н. Єрмак, П. Массен, Г. Міннігалєєва, Т. Кононігіна, І. Колеснікова, Л. Лук'янова, І. Сагун, Є. Тонконога, Є. Холостова та ін.)

– напрями соціально-педагогічної роботи з літніми людьми (В. Фокін, Н. Щукіна та ін.).

Однак, незважаючи на досить широке тематичне коло досліджень найрізноманітніших аспектів освіти старших дорослих, проблема формування готовності до самореалізації в умовах неформальної освіти має недостатній рівень розробленості та не була предметом спеціальних науково-педагогічних пошуків.

Мета статті полягає у науковому обґрунтуванні необхідності розвитку готовності до самореалізації старших дорослих в умовах неформальної освіти.

Освіта старших дорослих в Україні представлена інститутами підвищення професійної кваліфікації фахівців у різних галузях (освіти, медицини, права та ін.), закладами освіти дорослих, які займаються різними видами формальної і неформальної освіти (громадянською освітою – громадські організації, жіночі об'єднання, сімейні клуби, екологічні організації, об'єднання людей третього віку; професійною освітою – курси бухгалтерів, іноземних мов, комп'ютерні курси; об'єднання за інтересами (гуртки, клуби, центри культури); центри освіти дорослих організовані при державних закладах (філармонії, бібліотеки, музеї, будинки культури, центри медичної просвіти), університети третього віку, «школи пенсіонерів», навчальні курси для старших дорослих та ін. [1, с. 31].

В Україні законодавчо закріплено право людини на освіту, а в останнє десятиріччя актуалізувалося питання освіти впродовж життя (неперервної освіти або освіти дорослих, зокрема й людей третього віку). Але, на жаль, розвиток системи безперервної освіти та освіти впродовж життя не є пріоритетом державної освітньої політики, тому прогрес у цій сфері незначний, хоча варто зазначити, що робота на державному рівні над правовим забезпеченням неперервної освіти дорослих різних вікових категорій триває.

У 2011 р. в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України розроблено Концепцію освіти дорослих (автор – проф. Лук'янова Л.), в якій прописано, що в період 2011-2015 рр. має бути розроблений проект Закону України «Про освіту дорослих», що сприяло б забезпеченню гарантії кожному громадянину право на безперервну освіту і на її доступність, відповідно це дозволить врахувати потреби ринку праці. У Концепції освіти дорослих визначені головні аспекти оновлення й осучаснення соціально-економічних умов розвитку освіти дорослих в Україні, а саме фундаментально окреслено поняття, принципи, мету, завдання, напрями реалізації, етапи та очікувані результати впровадження Концепції освіти дорослих [6].

Старші дорослі є повноправними членами сучасного суспільства, які потребують активної й творчої старості, тому навчання як спосіб життєдіяльності в епоху стрімких змін знаходить усе більше прихильників серед літніх людей. Попит на освіту в цієї категорії громадян є надзвичайно різноманітним, унаслідок чого освітня сфера максимально розширює власні можливості в контексті освіти всіх дорослих. У розвинених країнах світу набули поширення численні заклади неформальної освіти для

старших дорослих. В Україні прикладом успішної організації навчання літніх осіб, що сприяє їх особистісному і професійному зростанню, стали «університети третього віку». З метою методичного забезпечення подібних закладів і поширення їх досвіду в усіх регіонах, Міністерством соціальної політики затверджено Методичні рекомендації щодо організації соціально-педагогічних послуг «Університет третього віку».

Як свідчить дослідження Г. Овчиннікової [7], специфіка освітніх програм, адресованих старшим дорослим, має бути спрямована на: сприяння більш активному входженню людей третього віку в політичне, економічне життя міста, регіону; інтеграцію літніх людей у культурно-освітній простір; надання допомоги в соціальній і психологічній адаптації, подовженні творчої й фізичної активності літніх людей, у передачі досвіду, зміцненні здоров'я; розуміння й усвідомлення подій сучасності; забезпечення рольового навчання, яке допомагає літнім людям долати кризові ситуації, пов'язані з переходом у новий соціальний статус; сприяння реалізації культурно-освітніх запитів, які характерні для певної групи слухачів.

Сучасні дослідники найрізноманітніших аспектів освіти старших дорослих визначають такі позитивні особливості третього віку: глибока схильність до логіко-споглядального усвідомлення змісту важливих аспектів соціального буття; більш раціональне використання фізичного й духовного потенціалу; переорієнтація світоглядних настанов на неминущі категорії моралі, загальнолюдські принципи гуманізму й перехід до коеволюційного типу світогляду; альтруїстичне прагнення передати власний багатий соціальний досвід і знання молодим поколінням; стабілізувальна роль старшого покоління в процесах соціального буття [3].

Зростання чисельності людей третього віку зумовило появу двох проблем, тісно пов'язаних між собою, по-перше, необхідність більш активного використання можливостей літніх людей, їх життєвого і професійного досвіду; по-друге, створення умов для збереження життєвої активності, почуття власної значущості у людей цієї вікової групи [2, с. 137]. Тому варто зосередити увагу на розгляді літнього віку як повноцінного етапу розвитку людини та забезпечити старшим дорослим можливості для всебічної реалізації свого потенціалу; доступ до можливостей суспільства в галузі освіти, культури, духовного життя і відпочинку; надати можливість вести гідний і безпечний спосіб життя, не піддаватися експлуатації, насильству; право на справедливе поводження, оцінка ролі незалежно від економічного внеску.

Самореалізація особистості в психології означає два явища: власне процес реалізації наявних природних здібностей людини та потенціалу, набутого у результаті цілеспрямованої діяльності особистості; результат,

досягнутий персоною при втіленні в життя талантів, здібностей, навичок, знань, який сприймається особистістю як важлива складова його існування.

В енциклопедичному словнику «Освіта дорослих» за ред. В.Г. Кременя самореалізацію (англ. self-actualization) визначено як процес найбільш повного здійснення, розкриття багатогранного потенціалу особистості. Самореалізація – це одна з провідних рушійних сил розвитку особистості, що спонукає й направляє її діяльність [8, с. 380].

На думку Л. Коростильової, самореалізація особистості – це здійснення можливостей розвитку Я за допомогою власних зусиль, співдяльності, співтворчості з іншими людьми, соціумом та світом в цілому. Самореалізація передбачає збалансований і гармонічний розвиток різних аспектів особистості шляхом прикладання адекватних зусиль, що направлені на розкриття індивідуальних та особистісних потенціалів. У найзагальнішому вигляді процес реалізації себе – це здійснення самого себе у житті та повсякденній діяльності, пошук і ствердження свого особливого шляху у світі, своїх цінностей і смислу свого існування в кожен момент часу. Самореалізація досягається лише тоді, коли у людини є сильний спонукальний мотив для особистісного росту [4, с.69].

Серед показників самореалізації М. Карп'юк виділяє такі: професійна компетентність, творчість, активність, самодостатність, авторитет, моральність, етно- та полікультурність, індивідуальний стиль діяльності, відкритість до інноваційних знань, потреба у самовдосконаленні, мобільність, майстерність, толерантність, сердечність, технологічність тощо [8, с. 381].

Провідною закономірністю самореалізації людини похилого віку має бути процес саморозвитку особистості, основною метою якого є формування потреби у самоосвіті, самовихованні, самоактуалізації, пов'язаної з пошуком власного призначення у житті та місця у ньому на основі розкриття потенційних здібностей людини. У зв'язку з цим, однією з найбільш важливих й актуальних проблем сучасної психолого-педагогічної науки має стати розвиток готовності до самореалізації людей третього віку в умовах неформальної освіти, зокрема університетах третього віку та центрах освіти дорослих з метою забезпечення їх активної, творчої й самодостатньої старості.

Теоретико-методологічною основою розвитку готовності до самореалізації старших дорослих в умовах неформальної освіти виступають а) наукові підходи:

1) соціокультурний підхід, що дозволяє розглянути проблеми особистісної самореалізації людей третього віку в умовах неформальної освіти з урахуванням соціальних і культурних змін у сучасному світі;

2) геронтологічний підхід, що відображає психолого-вікові і соціально-педагогічні особливості старших дорослих, які необхідно враховувати про організації освітнього процесу у закладах неформальної освіти з метою формування готовності до самореалізації;

3) діяльнісний підхід, заснований на ідеї активного суб'єкта діяльності, який самореалізується та саморозвивається, і визначає шляхи цього розвитку через пошук нових способів діяльності та освоєння нових вимог до неї;

4) акмеологічний підхід, який орієнтує старшого дорослого на постійне самовдосконалення і здатність до самореалізації, саморегуляції і самоорганізації, формує ціннісні орієнтації та стратегічні напрямки особистісного зростання;

5) андрагогічний підхід, який ґрунтується на двох основних положеннях: провідна роль в освітній діяльності належить старшому дорослому, який навчається, тому досвід людини, її система оцінок є головними критеріями важливості тих знань, які вона засвоює; навчання відбувається у процесі спільної діяльності того, хто навчається, й викладача, який є співавтором індивідуальних програм навчання, консультантом, експертом у галузях, що вивчаються; б) наукові уявлення про третій вік як повноцінний етап розвитку людини (М. Александрова, М. Єрмолаєва, О. Краснова, О. Хухласва); положення гуманістичної концепції розвитку особистості (К. Роджерс), концепції дослідження вікових змін особистості (М. Александрова, Л. Анциферова, О. Лідерс, В. Фролькіс, М. Шахматов, Р. Baltes), визначення часу особистості (Є. Головаха); основи геронтогенезу (Н. Александрова, О. Молчанова), виявлення здібностей у похилому віці (Н. Корсакова, D. Bromley), стратегій адаптації у старості (М. Пряжніков); стратегії самореалізації (Н. Сарджвеладзе), самоактуалізації (А. Маслоу) тощо.

Отже, в основу розвитку готовності до самореалізації старших дорослих в умовах неформальної освіти покладено такі провідні ідеї:

1. Третій вік виступає повноцінним етапом розвитку людини, причому старший дорослий володіє деякими психологічними ресурсами (життєвий досвід, нереалізовані потреби духовного, пізнавального та творчого спрямувань, здатність та бажання змін, здатність до соціальних контактів та потреба в них тощо).

2. Благополучному старінню (якому характерні такі риси, як: внутрішня потреба і зовнішня можливість бути зайнятим; конструктивна психологічна установка, яка має довіру до інших, оптимістичне ставлення до майбутнього, адекватне сприйняття сьогодення; відносно різнобічні інтереси, спрямовані не тільки на себе, а й на інших; психологічна

незалежність, здатність до особистісно-психологічної творчості, потреба і можливість вирішення актуальних завдань розвитку, сформованість позитивних якостей попередніх етапів) сприяють такі умови: організація неформальної освіти людей третього віку з врахуванням соціокультурного, геронтологічного, діяльнісного, акмеологічного та андрагогічного підходів; врахування вікових особливостей, а також індивідуальних якостей старших дорослих; орієнтація змісту та методик неформальної освіти людей третього віку на самореалізацію з врахуванням їх ціннісно-мотиваційної та потребнісної сфер особистості; побудова неформальної освіти на основі реалізації індивідуальних освітніх траєкторій та андрагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу; готовність фахівців з освіти дорослих до розвитку готовності до самореалізації людей третього віку в умовах неформальної освіти.

3. Сутність самореалізації розглядається як явище, що об'єднує індивідуальні, соціальні та культурологічні засади у житті людини, як її постійне прагнення невідомих цілей, нових життєвих шляхів, як пошук можливостей саморозкриття; позитивний погляд суб'єкта на себе та інших; ідентифікацію себе з іншими; відкритість досвіду і його прийняття; різноманітне сприйняття суб'єктом чуттєво-заданих ситуацій і творчий характер його активності [5].

4. Готовність до самореалізації особистості старшого дорослого – це інтегральне особистісне утворення, яке характеризується наявністю у людини розвиненої самосвідомості і рефлексії з актуалізованою здатністю пізнавати себе і навколишній світ, реальні і потенційні здатності й можливості, інтереси і цінності, перспективи особистісного зростання.

5. Освіта для сучасного старшого дорослого – джерело розвитку, самореалізації, мотивація життєвої діяльності та форма дозвілля.

6. Неформальна освіта людей третього віку розглядається з позицій соціокультурного, геронтологічного, діяльнісного, акмеологічного та андрагогічного підходів, що дозволяє інтегрувати в їхньому освітньому процесі соціокультурне сьогодення, вікові особливості, культурно-освітні потреби тощо. Провідними принципами є принцип підтримки особистісної самореалізації, відкритості і динамічності, спільної діяльності, врахування різноманіття характеристик соціально-освітнього портрета старшого дорослого, опертя на досвід тих, хто навчається. Освітній процес будується на основі реалізації індивідуальних освітніх траєкторій.

7. Освіта у неформальних закладах, зокрема університетах третього віку та центрах освіти дорослих, має будуватися з урахуванням соціально-педагогічних і психолого-вікових особливостей старших дорослих (різноманітність типів; потреба в спілкуванні серед однолітків),

розвитку соціальних зв'язків, індивідуальному підході, особистісному зростанні, андрагогічній взаємодії.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у ґрунтовному вивченні культурно-освітніх потреб старших дорослих; характеристики особливостей діяльності неформальних закладів освіти, зокрема університетів третього віку та центрів освіти дорослих; розробці ефективної методики розвитку готовності до самореалізації людей третього віку в умовах неформальної освіти, а також розробці методичних рекомендацій для фахівців з освіти дорослих з розвитку готовності старших дорослих до самореалізації.

Література

1. Аніщенко О. В. Реалії і перспективи розвитку освіти людей третього віку в Україні. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. Ніжин; Видавець П.П. Лисенко М.М., 2013. Вип. 6. С. 29-35.
2. Буянов П. Освіта людей поважного віку (з досвіду Російської Федерації). *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*, 2016. № 2 (17). С. 136-141.
3. Демидов В. П. *Старость как социально-философский феномен*: дис. ... канд. пед. наук: 09.00.11. – Н. Новгород, 2005. – 223 с.
4. Коростылева Л. А. *Психология самореализации личности: Основные сферы жизнедеятельности*: дис. ... д-ра психол. наук. – СПб, 2001. – 398 с.
5. Крылова Н. Г. *Педагогические условия самореализации подростка в деятельности сельского учреждения дополнительного образования*: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06. Кострома, 1999. 21 с.
6. Лук'янова Л. Концепція освіти дорослих в Україні. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*, 2011. Вип. 3(1). С. 8-16.
7. Овчинников Г. А. Образование и просвещение пожилых людей в системе непрерывного образования «обучение в течение всей жизни» URL: znanie.org/Projects/Age3/Krasnoyarsk/Ovchinnikov1.doc (дата обращения 19.09.2016).
8. *Освіта дорослих: енциклопедичний словник / за ред. В.Г. Кременя, Ю.В. Ковбасюка; упоряд.: Н.Г. Протасова, Ю.О. Молчанова, Т.В. Курінна*. К.: Основа, 2014. 496 с.

Bibliography

1. Anishchenko O. V. Realities and prospects of the development of education of people of the third age in Ukraine. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektivy*. Nizhyn; Vydavets P.P. Lysenko M.M., 2013. Vyp. 6. S. 29-35. (in Ukrainian)
2. Buianov P. Education of people of a respectable age (from the experience of the Russian Federation). *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 2016. № 2 (17). S. 136-141. (in Ukrainian)
3. Demidov V. P. *Old Age as a Social-Philosophic Phenomenon*: dis. ... kand. ped. nauk : 09.00.11. N. Novgorod, 2005. 223 s. (in Russian)

4. Korostyileva L. A. *Psychology of self-realization of the person: the Basic spheres of vital activity*: dis...d-ra psihol. nauk. SPb, 2001. 398 s. (in Russian)

5. Krylova N. G. Pedagogical conditions of self-realization of a teenager in the activity of rural institution of additional education: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ped. nauk: spets. 13.00.06 «Teoriya i metodika vospitaniya (po napravleniyam i sferam deyatelnosti)» / N. G. Krylova. Kostroma, 1999. 21 s. (in Russian)

6. Lukianova L. *The concept of adult education in Ukraine. Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy*. 2011. Vyp. 3(1). S. 8-16. (in Russian)

7. Ovchinnikov G. A. Education and education of the elderly in the system of continuous education «life-long learning». URL: znanie.org/Projects/Age3/Krasnoyarsk/Ovchinnikov1.doc (19. 09. 2016). (in Russian)

8. Adult Education: An Encyclopedic Dictionary / za red. V.H. Krementia, Yu.V. Kovbasiuka; uporiad.: N.H. Protasova, Yu.O. Molchanova, T.V. Kurinna. K. : Osnova, 2014. 496 s. (in Ukrainian)